Burzsoá? Forradalom?
A nagy francia forradalom jellegéről

Balázs Gábor
Bibliothèque du Saulchoir
balazsgab@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.64718/ciklus/2026-02-04

Tanulmányunk egyik témája a burzsoá (polgári) forradalom elméletének bemutatása. Alapvetően nem is egy elméletről van szó, hanem a teória két (egymástól igen lényeges pontokon különböző) kifejtési módjáról: az ortodox teóriáról és az ún. következmények elméletéről. Ezután bemutatjuk a két klasszikus polgári forradalom (az angol és a francia) egymástól alapvetően eltérő társadalmi-gazdasági-politikai kontextusát. Ez lehetőséget ad arra, hogy kritika alá vonjuk a burzsoá forradalom mindkét elméletét, majd felvázoljuk a mi elképzelésünket a nagy francia forradalom jellegéről. Számunkra elsősorban természetjogi forradalomról volt szó, ez okozza az ismert jelenséget is, hogy a radikális természetjogi republikánusok, a jakobinusok testesítették meg leginkább. A „burzsoázia élcsapatának" aligha tekinthető jakobinusok bukása (közkeletű néven „Thermidor"), azaz a természetjogi forradalom vége hozta el a burzsoá rendet, s a 19. század alighanem „legburzsoább" társadalmát, Balzac, Flaubert és Stendhal világát.
Kulcsszavak: polgári forradalmak, marxizmus, nagy francia forradalom, burzsoázia, jakobinusok

---

Bourgeois? Revolution? On the Nature of the Great French Revolution

One of the themes of our essay is the presentation of the theory of the bourgeois revolution. Essentially, this is not a single theory, but rather two distinct interpretations of the theory (which differ significantly on key points): the orthodox theory and the so-called theory of consequences. We then present the fundamentally different socio-economic-political contexts of the two classic bourgeois revolutions, the English and the French. This allows us to critique both theories of the bourgeois revolution and then outline our own conception of the nature of the Great French Revolution. For us, it was primarily a revolution of natural law; this also explains the well-known phenomenon that it was the radical natural-law republicans, the Jacobins, who embodied it most fully. The fall of the Jacobins (commonly known as "Thermidor"), who can hardly be considered the "vanguard of the bourgeoisie", that is, the end of the natural-law revolution, brought about the bourgeois order and what was arguably the "most bourgeois" society of the 19th century: the world of Balzac, Flaubert, and Stendhal.
Keywords: bourgeois revolutions, Marxism, French Revolution, bourgeoisie, Jacobins

> A francia forradalmat anélkül is megközelíthetjük, hogy figyelembe vennénk a kapitalizmus történetét, de a modern kapitalizmust nem érthetjük anélkül, hogy figyelembe vennénk a francia forradalmat.
>
> (Livesey, 2001, p. 4)

A polgári (burzsoá) forradalom *(révolution bourgeoise/bourgeois revolution)* sokáig a történelmi folyamatok leírásának közszájon forgó alapfogalma volt: a történelemé, melynek fókuszában a feudális termelési módból a tőkés (kapitalista) termelési módba való átmenet áll. A „burzsoá forradalmak" koncepciója erre az átmenetre kívánt és kíván elméletet nyújtani, a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átalakulás „politikai kifejeződéseként". Másrészről központi helyet foglalt el abban a sémában is, mely a nemcentrumországokban a polgári forradalmak „késésével" vagy elmaradásával magyarázta a későbbi társadalmi-politikai fejlődés döntő jellemvonásait.

A következőkben először bemutatjuk a burzsoá forradalmak teóriájának két kifejtési módját (az „ortodox" elméletet és az ún. „következmények elméletét"); majd röviden szembesítjük egymással az igencsak eltérő karakterrel bíró angol és francia gazdasági és társadalmi fejlődést, melyek az adott forradalom kontextusát jelentették a 17. században, illetve a 18. század végén. Végül felvázoljuk a saját koncepciónkat a nagy francia forradalom jellegéről.

A történelmi materializmus (a marxi történelemelméletben) – mely a burzsoá forradalmak koncepciójának hordozójává vált – a történetileg változó tulajdonviszonyokon alapuló kizsákmányoló osztályviszonyok változásának történetét írja le. Marx szerint a termelési mód határozza meg egy-egy társadalmi formáció struktúráját, így a termelési mód változása határozza meg az egyik formációból a másikba való átmenetet. A történelmi materializmust talán legjobban megragadó szövegrész a következőképpen szól:

> Az a sajátos gazdasági forma, melyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat erre. De ezen a formán alapul a gazdasági, magukból a termelési viszonyokból kinövő közösség egész alakzata s ezzel egyszersmind a sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőkhöz való közvetlen viszonya – e viszony mindenkori formája természetszerűen mindig a munkamód meghatározott fejlettségi fokának, ennélfogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg – az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, és ennélfogva pedig a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának

> is, egyszóval a mindenkori sajátos államformának a legbensőbb titkát, rejtett alapzatát megtaláljuk. (Marx, 1974 [1894], pp. 745–746.)

Igen neves marxista szerzők (pl. Comninel, 1987) figyelmeztetnek azonban arra, hogy hiba volna e gondolatot nem-tőkés rendszerekre kiterjeszteni; szerintük Marx nem az általános emberi természet elméletét dolgozta ki, hanem „csupán" a kapitalizmusét. Véleményünk szerint ez nincs teljesen így; noha az tény, hogy a feudalizmusnak nincs olyan „*hard*" elmélete Marxnál, mint a tőkés rendszernek (McLennan, 1986). Ennek az az oka, hogy a gazdaságon kívüli kényszer rendszert meghatározó jelensége miatt a feudalizmusban a termelési viszonyokat nem tudjuk a társadalom többi szférájától olyan módon absztrahálni, mint a tőkés rendszerben (a tőkés rendszerben a kényszer gazdasági jellegű, azaz gazdaság és politika elválik egymástól). De ez nem jelenti azt, hogy a termelési viszonyok ne volnának meghatározó jellegűek, ahogy természetesen az is igaz, hogy az osztályok nem egyszerűen visszatükrözik a termelési viszonyok által rájuk kényszerített tapasztalatokat: az emberek tapasztalatokat szereznek a termelési módot meghatározó osztályellentétről, feldolgozzák a maguk kulturális-eszmei beállítódásán keresztül. Persze az osztályok nem pusztán kulturális jelenségek, a termelési feltételek és a kizsákmányolás strukturálja ezeket a tapasztalatokat; a termelési mód a kemény magja a kizsákmányolásra és dominanciára épülő társadalmi viszonyoknak, de nem magyaráz meg mindent: mindazonáltal a kialakuló – széles értelemben vett – kultúra (a társadalmi élet kognitív szerveződése) adekvát a termelési viszonyokkal.

A történelmi materializmus nem csak a tőkés rendszerről szól: *A tőke* „eredeti felhalmozást" érintő meglátásaiból (Marx, 1967, pp. 668–713) világos, hogy nagyon nehéz olyan történelmi materializmust elképzelnünk, amelyben a különböző társadalmi formációk strukturáló tényezője ne a termelőeszközök tulajdonlásának és a többlet kisajátításának módja lenne.

A burzsoá forradalom ortodox elmélete

A termelési viszonyok domináns szerepét egy formáció társadalmi viszonyaiban nyilvánvalóan csak abban az esetben feltételezhetjük, ha meg tudjuk különböztetni azt a szektort, melyet gazdaságnak hívunk (a javak termelése és elosztása) a politikától (autoritás, jogok, kötelességek, az ezeket alátámasztó ideológia). A feudalizmusban azonban nem létezett ilyesmi: a jobbágyság „Nyugaton" a 13. század elejétől kezdve lényegében tulajdonosa volt a termelőeszközöknek (munkaeszközei a tulajdonában voltak, földje lényegében örökölhető volt) – éppen ezért voltak szükségesek a gazdaságon kívüli kényszerek a többlet elvonásához

(elsősorban a földesúr joghatósága és persze egyszerű politikai ereje, az állam, az ideológia stb.). Ez azt is jelenti természetesen, hogy a feudalizmusban (szemben a tőkés rendszerrel, amelyben jellemzően gazdasági kényszerek állnak rendelkezésre a többlet elvonásához) az osztályviszonyok nem magyarázhatóak meg csupán az értéktöbblet kisajátításának módjával.

A feudalizmus legszembeötlőbb ellentmondása az volt, hogy a földesurak fegyveres csatlósaik és a jogszolgáltatás segítségével sem tudták teljesen ellenőrzésük alá vonni a jobbágyságot. Katonai és politikai hatalmuk ugyanis nem párosult az agrárgazdaság igazgatásának hatalmával: túl nagy távolság választotta el őket a termelőfolyamattól, és még tisztségviselőik révén is alig állt módjukban hatékonyan beleszólni a jobbágybirtokon folyó gazdálkodásba. A földbirtokos osztály léte tehát egy olyan osztály többletmunkáján nyugodott, amely erős politikai, katonai és jogi alávetettsége ellenére is potenciálisan független volt tőle. A többlet megszerzéséhez a földesuraknak személyükben is ellenőrzésük alá kellett vonniuk a parasztokat (McPhee, 1989); a földesúr nem gazdasági eszközökkel, hanem politikai hatalma révén zsákmányolta ki a jobbágyokat. Dominanciája nem a termelési folyamatban elfoglalt helyéből következik, de nem is a termelőeszközök tulajdonából, azaz a két szféra, a gazdaság és a politika nem különült el egymástól, a kisajátítási viszonyok politikai viszonyok is voltak.

A kapitalizmus alapvetően különbözik ettől: a termelésben elfoglalt helyen, a termelési eszközök tulajdonviszonyain alapuló gazdasági-társadalmi struktúra és a politikailag egyenlő jogokkal bíró emberek által alkotott politikai rendszer el van szeparálva egymástól (a bérmunkás nem tulajdonosa a termelőeszközeinek, *éppen ezért* személyében szabad, a jobbágy éppen ellenkezőleg) – ezért csak itt képzelhető el gazdasági alap és politikai felépítmény egymástól elkülöníthető valósága.

Azaz, még plasztikusabban szólva, osztályok nemcsak a kapitalizmusban vannak, hanem minden kizsákmányoláson nyugvó társadalmi formációban, a történelem valóban osztályharcok története – csak éppen osztályharcból többféle is van. Ennek oka, hogy a kapitalizmussal ellentétben (ahol a legtisztább a képlet, hiszen a gazdaság már elkülönült a többi szférától) a többlet elvonásában gazdaságon kívüli tényezők is szerepet játszanak, ezért a „szuperstruktúra" nyilvánvalóan igen fontos szerepet játszik; olyannyira, hogy gyakran ez alapján írunk le prekapitalista társadalmi formációkat; sőt, mindez komoly befolyással bírt magára az osztályharcra is. Ha a termelési viszonyok nem határoznak meg minden – a kapitalizmustól különböző – társadalmi formációt, akkor nagyon is könnyű elképzelni, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet más ütemben történt meg az *ancien régime* gazdaságában, politikájában vagy ideológiájában. Az átmenet társadalmi viszonyai tehát példátlanul összetettek voltak (Grenon & Robin, 1976).

Az alapvető strukturáló tényezők azonban továbbra is a többlet elvonásának módja és szereplői (azaz a kizsákmányolás), miközben a politikai-jogi-ideológiai elnyomás struktú-

rái bonyolítják a dolgot a tőkés rendszer tiszta képletéhez képest. Azaz a feudalizmusban nagyon is volt osztályharc, de bonyolultabb formában; talán leginkább azt mondhatnánk, hogy a prekapitalista társadalmakban az elnyomó/elnyomott rendek, kasztok duettje kiegészítette a kizsákmányoló/kizsákmányolt osztályok párosát: ezek egymáshoz való viszonya igen összetett lehetett. És főleg: nem lehet megmagyarázni kizárólag az értéktöbblet kisajátításának (a kizsákmányolásnak) a jelenségéből (Gluckstein, 2013).

Ez igencsak bizonytalanná teszi a „burzsoá forradalom" teóriáját is, hiszen annak eredeti, ortodox – ez esetben valóban Marxtól eredő – változata (amelynek fő forrása a *Kommunista kiáltvány* sokat idézett bevezetője [Marx, 1959, pp. 442–452], noha itt inkább a kapitalizmus mindent átalakító munkájának leírása olvasható, kevésbé a burzsoázia forradalmi hevületéé) nemigen vetett számot ezzel a komplexitással. A marxi koncepció szerint a burzsoázia a polgári (főszabály szerint a németalföldi, de különösen az angol és a francia) forradalmak idején már tudatos (városi, kereskedelemből vagy manufakturális ipari termelésből élő) osztályként lépett fel, és ezeknek a forradalmaknak a célja a feudalizmus réseiben már kialakult tőkés termelési viszonyok felszabadítása volt (Davidson, 2012). Ez pedig viharos, erőszakos eseménysorban ment végbe – ez maga a forradalom –, melynek végeredménye a kapitalizmus korlátainak lebontása, a burzsoázia osztályuralma lett, és a polgári osztály átvette az állam irányítását is, és fokozatosan tőkés, képviseleti, modern nemzetállammá alakította.

A burzsoá forradalom koncepciója tulajdonképpen egyidős a legklasszikusabbnak tartott esetével, a francia forradalommal. A nagy 19. századi liberális történészek sem igen gondoltak mást: szinte osztályharcos nyelvezettel szóltak a „középosztály" diadaláról a régi rend és arisztokrácia felett, sőt számukra a forradalom „a történelem menetébe" illeszkedett, azaz szükségszerű volt (ahogy győzelméhez a nép részvétele is). Magát a *„révolution bourgeoise"* kifejezést először 1839-ban használta a szocialista politikus és történetíró Louis Blanc (Betrouné & Hartig, 1999). Sőt: alapvető összefüggést és egymásutániságot feltételeztek (legalábbis az angol és a francia) forradalmak között, ahol a történeti kronológia magyarázza az eltérő struktúrákat, de alapvető összetartozásukat is. François Guizot szavaival: „az elsőt sohasem értenénk meg teljesen, ha a második nem történt volna meg" (Mazauric, 2009, p. 147).

Ma már közhely, hogy ezeknek a liberális történészeknek a koncepciója döntő hatást gyakorolt a fiatal Marx nézeteire a burzsoá forradalmakról,[1] a *Kommunista kiáltvány* sokat idézett sorai helyett talán egy kevésbé ismert idézettel szólván:

1 Elsősorban George Comninel (1987) álláspontjára érdemes figyelemmel lennünk, aki szerint a történelmi materializmussal ellentétes a polgári forradalom koncepciója, amely ugyan valóban Marxtól ered, de a korai Marxtól: a későbbi életműben nem véletlenül szorult háttérbe (valódi teoretikus kidolgozására

> Az 1648-as vagy az 1789-es forradalmak nem angol vagy francia forradalmak voltak, hanem európaiak. Nem egy meghatározott osztály győzelmét jelentették a régi rend felett, hanem az új politikai rend proklamációját az új európai társadalom számára. A burzsoázia győzött, de a burzsoázia győzelme egyben az új rend győzelme is volt: a burzsoá tulajdon győzelme a feudális felett; a nemzeti elvé a provincializmus; a versenyé a céhek; a szabad öröklésé az elsőszülöttségi jog; a föld feletti uralomé a föld által uralt emberek; a világosságé a babona; a családé a családi név; az iparé a hősies semmittevés; a polgári jogé a középkori privilégium felett. Az 1648-as forradalom a XVII. század győzelme volt a XVI. század, az 1789-es a XVIII. századé a XVII. század felett. Ezek a forradalmak inkább a kor világának igényeit fejezték ki, mint egyszerűen Angliáét vagy Franciaországét, ahol végül is megtörténtek. (Marx, 1962 [1848], p. 100, idézi Callinicos, 1989, p. 125, az eredeti kiemelések eltávolítva).

Marx kevés kételyt hagy afelől, hogy ezek a forradalmak ugyanahhoz a típushoz tartoznak; jelentőségük nem egyszerűen nemzeti, hanem jóval több annál, s persze a burzsoázia uralomra kerülése és a kapitalizmus diadala alapvetően összefügg egymással. Ugyanakkor az is tény, hogy a hatalmas marxi korpuszban a burzsoá forradalmak koncepciója alighanem a teoretikusan legkevésbé kidolgozott meglátások közé tartozik (Löwy, 1989). Elméleti írásaiban sem nyújt Marx számunkra igazi „tranzitológiai" elméletet a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenetről, túl a híres leíráson a termelőerők fejlődésének a termelési viszonyok korlátaiba való „belütközésén". Tulajdonképpen a tőkés rendszer központi elemeinek (áru, tőke, felhalmozás stb.) valamiféle „geneológiai" leírását adja csupán.

De nem tűnt el teljesen a „burzsoá forradalom" az életműből. Míg a korai írásokban elsősorban a dolog korlátain volt a hangsúly (azaz Marx a társadalmi emancipáció szemszögéből vette kritika alá a burzsoá forradalmak által végbe vitt, kizárólag politikai emancipációt, melynek a legalaposabb munkáját a francia forradalom Konventje végezte el), addig az 1859-es kritikai gazdaságtan híres előszavában (Marx, 1965 [1859], pp. 5–8) a politikai „momentum" erős rehabilitációja történt meg. A burzsoá forradalom a mélyben születő tőkés társadalmi mód felszínre jutásának politikai aspektusa, a francia forradalom pedig az egyik termelési módból a másikba (a feudalizmusból a tőkés rendszerbe)

pedig sosem került sor). Az igazi kérdés az lehet, hogy vajon bármely marxista koncepció, sőt magának Marxnak a meglátásai is a burzsoá forradalomról összeegyeztethetőek-e a marxi teória alapelveivel? Hiszen nem illik bele a marxi metodológiába, és történetileg is nehezen tartható az eredetileg liberális koncepció. Marx későbbi (*A tőké*ben kifejtett) elmélete az eredeti felhalmozásról, a tőke eredetéről sok tekintetben ellentmond a *Kiáltvány* burzsoáziáról szóló tételeinek.

vezető forradalom paradigmájává vált. Számunkra itt kevésbé érdekes, egyébként persze kulcsfontosságú, hogy ezáltal a proletárforradalom alaposan felvérteződött a burzsoá forradalom, elsősorban a francia forradalom jellemzőivel, mely valamiképpen a „permanens forradalom" első szakaszává vált (Tosel, 2022).

Később a koncepció lényegében elfelejtődött. Jellemző, hogy mind Marx, mind Engels meglehetős közönnyel figyelték a burzsoá forradalmak ún. második hullámát (különösen 1848-as aktivitásukhoz képest), noha az olyan kulcsfontosságú országokban zajlott, mint Németország vagy Olaszország. A fő probléma számukra nem a feudalizmusból a kapitalizmusba, hanem a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet volt, azaz nem a burzsoá, hanem a proletárforradalom (Louvrier, 2007).

A lényeg mégis az volt, hogy a burzsoá forradalom egyértelműen a proletárforradalom előképe lett, előbbi szereplői pedig utóbbi „előfutárai" (mint a *digger*ek vagy a Babeuf-féle egyenlők, azaz akik azzal kísérleteztek, ami „akkor még lehetetlen volt", a tőkés rendszeren túlra tekintettek); vagy „burzsoá megfelelői" (mint Cromwell vagy a jakobinusok, akik megtették, „ami akkor lehetséges volt", azaz győzelemre vitték osztályukat és ezzel a tőkés átalakulás ügyét). Így az „előző átmenetben" is két osztálynak kellett szemben állnia egymással (a nemességnek és a burzsoáziának), ahogy az akkoriban napirenden levő harcokban állt szemben egymással a burzsoázia és a munkásosztály (Callinicos, 1989).

Időközben egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a társadalmi formációk közti váltásnak eltérő módjai vannak. A feudalizmus és tőkés rendszer akár viszonylag hosszú távú „artikulációja", amalgámja, egymás mellett élése nagyon is elképzelhető volt teoretikusan is, hiszen mindkét formáció a magántulajdonra épült. Ez lehetségessé tette a két formáció uralkodó osztálya (a nemesség és a burzsoázia) közti kompromisszum létrejöttét (Jones, 1991) – míg a kapitalizmus és a szocializmus viszonylatában elképzelhetetlen radikális változás nélküli átmenet.

Mindenesetre a burzsoá forradalmakban sosem két osztály állt csak szemben egymással (ez a feudalizmus már említett sajátosságából következik). Meglehetősen komoly teoretikus gondokhoz vezetett az is, hogy a feudalizmusban a kizsákmányolt osztály nem a burzsoázia, hanem a jobbágyság (ezért aligha képzelhető el olyan burzsoá forradalom, melyben a jobbágyság nem játszana döntő szerepet a feudalizmus felszámolásában), de a városi szegényebb néprétegek (akiket szintén igen nehéz volt „burzsoáknak" tekinteni) hozzájárulása sem kivétel, hanem szabály volt a burzsoá forradalmakban.

De ha magára a szűkebben vett korabeli burzsoáziára vetünk egy pillantást (még csak nem is belemenve az egyébként igen fontos történészvitákba arról, hogy mit értünk burzsoázia alatt a korban, létezett-e egyáltalán, mennyi köze volt a kapitalizmushoz és így tovább), mindenesetre annyi bizonyosan a szemünkbe ötlik, hogy a polgári forradalmak

előtti burzsoázia távolról sem volt olyan homogén osztály, mint a születés (pontosabban: a privilégiumai) által definiált nemesség, a kétkezi munkavégzéssel pontosan leírható városi nép, vagy a gazdaságon kívüli kényszerek által kizsákmányolt jobbágyság. Elég elgondolkodtató az is, hogy a burzsoázia képtelen volt arra, hogy maga vezesse „saját forradalmait". Ennek oka, mint említettük, elsősorban a feudalizmus társadalmi szerkezetének összetettsége (a kapitalizmus két osztályához képest). Ezzel magyarázható, hogy nincs tipikus „burzsoá forradalom" sem, hiszen különböző országokban, különböző korszakokban más és más társadalmi felállások léteztek.

Komoly fejtörésre adhatott az is okot, hogy ezekben a forradalmakban a tőkés jellegű termeléssel kapcsolatban álló rétegek többnyire marginális szerepet játszottak. Angliában (az ortodox elmélet szerint) a kapitalizmus diadalát elhozó „dicsőséges forradalom" jól leplezte a nagy változás politikai kudarcát: a nemesség maradt az uralkodó osztály. Franciaországban pedig a burzsoázia „lefelé" kötött kompromisszumot a városi és vidéki kistulajdonos rétegekkel: ez volt lényegében az ortodox koncepció leírásában a jakobinizmus receptje. Ezzel a tőkés termelési viszonyok teljes kibontakozását (vagy legalábbis „dickensi sokkterápiájukat") jó ideig megakadályozta a kistulajdon és kistermelés fennmaradása, és a megmaradt vidéki és városi közép- és kispolgárság, illetve a földtulajdonos parasztság egészen speciális karaktert adott a francia 19. századnak.

Mindenesetre az ortodox elmélet egyre kevésbé állta ki a történelmi valóság próbáját. Nem véletlen, hogy miközben a történelmi materializmus fontos összetevőjévé vált, ugyanakkor talán az egyik legtöbbet vitatott témává is, amely a marxi történelemszemlélet híveit is megosztotta, nem is beszélve a kételkedőkről (Davidson, 2005a, 2005b). A koncepció ereje abban állott, hogy egy osztály forradalmi intencióit társadalmi változásokhoz kötötte (előbbiek révén új termelési mód jön létre és új politikai „szuperstruktúra", azaz új társadalmi formáció). Másrészt komoly teoretikus arzenált is jelentett rövid és hosszú távú folyamatok elméleti összekapcsolásához; sőt, történelmi bizonyítékot szolgáltatott az elnyomott osztályok forradalmi kapacitására. Azaz a polgári forradalmak nemcsak az egyetlen sikeres társadalmi forradalomként tételeződtek a modern kori történelemben, hanem bevallva-bevallatlanul a proletárforradalom „receptjét" is jelentették. A párizsi kommün éppen azért kapott ilyen döntő jelentőséget, mert annak volt szimbolikus pillanata, ahogy a burzsoá forradalom formája proletár tartalommal telt meg. Még akkor is így volt ez, ha jól tudjuk, a kommün alatt nem teljesen ez történt, de kétségkívül valami ehhez hasonló.

Azaz a burzsoá forradalom koncepciójának „elengedése" igen delikát dolognak számított – nem önmagáért, hanem a proletárforradalommal való teoretikus és gyakorlati kapcsolata miatt.

A *consequentialism* és a második hullám

Ettől nem volt független, hogy a burzsoá forradalom ortodox koncepcióját komoly támadások érték az ún. revizionisták részéről (az 1950-es évektől az angolszász világban, később máshol is) – túl a hidegháború kontextusán mindenekelőtt azért, mert a koncepció kiáltóan ellentmondott a történelmi tényeknek. Elsősorban: nem létezett ilyen osztálytudatos *és* kapitalista burzsoázia; másodsorban: aligha kapitalista burzsoák „csinálták" vagy vezették a polgári forradalmakat, harmadsorban: nemigen jutott osztályuralomra a „burzsoázia" (Cobban, 1984 [1964]; Eisenstein, 1965; Taylor, 1967, 1983; Doyle, 1980; Schmitt & Reichardt, 1983).

A revizionista kihívásra két válasz érkezett (Callinicos, 2013). A burzsoá forradalom koncepcióját megmenteni kívánó nemortodox marxista szerzők komoly engedményeket tettek. Egyrészt többé nem tételeztek fel ilyen osztálytudatos, kapitalista, heroikus forradalmi burzsoáziát az átalakulásban; véleményük szerint nem ez számít, hanem a forradalmak következménye, azaz a tőkés rendszer kibomlása előtti akadályok lebontása (innen az irányzat neve: „consequentialism", a következmények elmélete). Másrészt a végeredmény a társadalmi viszonyok, a termelési feltételek és az állam szervezetének átalakítása, ezek kompatibilitása a tőkés akkumuláció kívánalmaival – de ez nem feltétlenül jelenti immár a burzsoázia osztályuralmát. Ez éppen a tőkés rendszer sajátosságából ered: a prekapitalista társadalmakban a többlet kisajátítása gazdaságon kívüli kényszerekkel történik, ezért a kizsákmányoló osztály szükségképpen uralkodó osztály is (azaz a kezében kell tartania ezeknek a kényszereknek az eszközét: az államot). A kapitalizmusban azonban a kényszer gazdasági, ezért erre nincs feltétlenül szükség. Másképpen: az, hogy a burzsoázia mennyire volt forradalmi osztály – hogy a polgári forradalmakban a burzsoázia mennyire volt forradalmi – nem igazán érinti a koncepció érvényességét (Davidson, 2014).

A másik válasz az ún. politikai marxizmus teóriája volt, amely úgy szólt, hogy legjobb volna, ha elfelejtenénk a burzsoá forradalmak koncepcióját. Ellen Meiksins Wood klaszszikus mondatával: „az angol forradalom kapitalista volt, de nem volt burzsoá; a francia burzsoá volt, de nem volt kapitalista" (Wood, 1996, p. 221).

De a politikai marxizmus elsősorban a kapitalizmus genezisét kívánja megmagyarázni (Wood, 2009), a burzsoá forradalmak elmélete pedig a kapitalizmus teljes kifejlődése előtti akadályok lebontását tartja ezen forradalmak elsődleges tettének.

Végeredményben a burzsoázia lehet uralkodó osztály anélkül, hogy az államot osztályuralma alá rendelné. Az, hogy létrejön egy ilyen képlet (elválasztás, tőkés tulajdonviszonyok), az események egységét igazolja. A burzsoá forradalmak koncepciója szükségszerű kapcsolatot feltételez a hosszú távú folyamatok és a forradalmak között;

lefolyásuk módja sokat elárul az adott ország osztályviszonyairól – Perry Anderson (1992, p. 106) szép kifejezésével: „A kivétel volt a szabály: mindenki fattyú volt". A burzsoá forradalmak egyszerre okai és következményei a kapitalizmusnak: a „társadalmi forradalom kora" (*era of social revolution* [Anderson, 1992, p. 121]) éppen azért különleges, akárcsak Marx klasszikus leírásában, mikor a termelőerők fejlődése a termelési viszonyok korlátaiba ütközik, mert az egyik társadalmi formációból a másikba vezető társadalmi átmenetben zajlanak le politikai forradalmak.

Ráadásul a nemortodox marxista elméletekben a burzsoá forradalomnak több szakasza van. Az egész 19. század központi politikai konfliktusa az *ancien régime* elleni harc: a „burzsoázia" (ideális esetben szövetségben a „néppel") és az „arisztokrácia" közti küzdelem. A nagy francia forradalom éppen ezért maradt ilyen élő a században – gondoljunk a különböző országok jakobinusaira, a *Marseillaise* diadalútjára, a trikolórra az országok zászlóiban és így tovább. De a burzsoá forradalmak második szakaszát a 19. században már nem a „forradalmi burzsoázia" vezette, hanem az államhatalom élén álló csoportok. A burzsoázia valóban nem volt többé „heroikus forradalmi osztály" – ennek a szerepnek a veszélyeire éppen a francia forradalom példája intette a polgárságot (másrészről a burzsoá forradalmak mögött már fel-feltűnő proletariátus árnya), amennyiben a népi részvétel az 1848-as burzsoázia számára vállalhatatlanul radikális volt.

Az 1848-as polgári forradalmak valódi népi támogatás nélkül elbuktak, de éppen leverőik hajtották végre a céljaikat („végrendeleti végrehajtók", hogy klasszikust idézzünk) az államhatalom élén Németországban és Olaszországban.[2] Ezek a polgári forradalmak szinte mindenben különböztek az első szakasz burzsoá forradalmaitól, egyet kivéve: eredményükben, ugyanis eltávolították a feudális társadalmi struktúra és az ezen alapuló állam által képzett akadályokat a tőkés rendszer kifejlődése elől.

2 Az elmélet hívei az Egyesült Államok „második forradalmát", azaz a polgárháborút is besorolták a burzsoá forradalmak második szakaszába; sőt, tulajdonképpen ez az esemény a nagy kivétel a polgári forradalmak között: ipari kapitalista osztály vezette, hadat üzenve a déli gyarmattartó rendszernek, amely valóban szembekerült a kifejlett tőkés rendszer érdekeivel. Éppen a kapitalizmus teljes kifejlődésének volt akadálya a rabszolgatartó Dél ereje, amely nyilvánvalóan nem tekinthető „rabszolgatartó termelési módnak" (mint az antik rendszerek), hiszen a tőkés termelési mód rendszerében létezett. Talán leginkább úgy lehet leírni a rendszert, hogy a tőkés akkumulációnak éppen a rabszolgaság volt a központi eleme. Azonban míg máshol a rabszolgamunka jelentősége lassan csökkent vagy megszűnt, itt éppen ellenkezőleg, egyre fontosabb szerepet játszott a tőkés akkumulációban, így a rendszer egyre merevebbé vált: nem volt a rabszolgatartó ültetvényesek mellett valamiféle „alternatív uralkodó osztály", amely elsöpörhette volna a rabszolgaság egyre anakronisztikusabb intézményét. A fennálló uralkodó osztály belső átalakulása sem indulhatott meg, hiszen az a rabszolgaság intézménye ellen jöhetett volna létre, amelyen azonban az egész rendszer alapult. Még nagyobb problémát jelentett, hogy a déli államok komolyan akadályozták az amerikai ipari-pénzügyi tőke dinamikáját, azaz külső impulzusra volt szükség az északi ipari kapitalista osztály részéről: ez az „impulzus" volt a polgárháború. Végül is utóbbiak győzelme alapvető jelentőségű volt az amerikai egységes tőkés állam kialakítása és a tőkés fejlődés példátlan felfutása szempontjából.

Az egy korszakban lezajló forradalmak hatottak egymásra, inspirálták az utánuk következőket (Wallerstein, 1990; Anievas, 2015). Nincs ez máshogy az első és a második szakasz forradalmai között sem, de a két hullám alapvetően eltért egymástól (Teschke, 2005). A nagy választóvonal köztük: az ipari forradalom. Általános szabály rajzolódik ki: minél kifejlettebb az ipari kapitalizmus egy országban, annál valószínűtlenebb a burzsoázia és a népi rétegek szövetsége a polgári forradalomban (mely az első szakasz alapvető jellegzetessége volt).

Mindez azzal is járt, hogy az első szakaszban a protokapitalista (az ún. kereskedőtőke) és a prekapitalista rétegek (lényegében a városi kistermelők és a parasztok) közötti politikai szövetség a régi rend erői ellen igen forróvá és radikálissá tette ezeket a forradalmakat. Nehéz is volt őket megállítani vagy kontrollálni, még a vezetőiknek is. A szabadság-egyenlőség követelése frontális összeütközést jelentett a régi uralkodó osztályokkal – a burzsoá forradalmak első szakasza ezért olyan radikális politikailag (és ezért bontakozik ki „alulról"), még nincs mögötte a tőkés átalakulás polarizáló (tőkéseket és bérmunkásokat létrehozó) presszója.

A (mondjuk így) kereskedőtőke és a feudális földbirtok szembenállása a 17–18. században nem hasonlítható a 19. század második felének társadalmi viszonyaihoz: egyrészt többé nem volt lehetséges politikai szövetség tulajdonosok és tulajdonnélküliek között a régi rend ellen, másrészt az ipari forradalom felléptette a történelem színpadára a proletariátust (Wallerstein, 1985). Az 1848-as forradalmak éppen azért buktak el, mert ezzel az immár anakronisztikus szövetséggel kísérleteztek: a francia forradalom hívei és tisztelői ezért sokan voltak a „második hullám" idején – imitátorai alig (leszámítva a 19. század első felének európai „jakobinusait" vagy az 1848-as forradalmak hamar marginalizálódó elemeit, mint a „márciusi ifjak", illetve német és olasz megfelelőik).

Ez magyarázza a burzsoázia kompromisszumkeresését a földesúri uralkodó osztályokkal, de ezeknek a „burzsoá forradalmaknak" a már összetéveszthetetlen eszmei-ideológiai ürességét is. Nem forradalmi osztály hajtja őket végre a század második felében, hanem az államhatalom; nincsenek új ideák, sem népi részvétel; az ideológiai mondanivaló is inkább nemzeti, mint politikai vagy társadalmi, a szabadság-egyenlőség helyett a nemzet és az ipari modernizáció a hívószavak (valamint az imperializmus: a második hullám minden átalakulása katonai-külpolitikai célzatú „utolérő forradalom").

Bizonyos szempontból éppen az ellenkezője történt, mint a forradalmak első szakaszában: a tőkés társadalmi viszonyok kifejlettsége miatt igen kevéssé volt radikális a politikai átmenet. A régi uralkodó osztályok felszívták a burzsoázia egy részét (a kereskedőtőke képviselőit politikailag „refeudalizálták": ez volt az ún. porosz út, de Magyarország is

ebbe a típusba tartozik[3]). Népi részvételre ebben a kompromisszumos útban nincs is szükség; a nacionalizmus, a nemzeti egység, az állam, a hadsereg, az imperialista ideológia, az egységes nemzeti piac, a lassan létrejövő tömegkommunikáció, az árutermelés egységesítő logikája lényegében nagyobb megrázkódtatás nélkül, „felülről" hozta létre a modern burzsoá társadalmakat és államokat (Poulantzas, 1972).

Németországban, ahol nem volt burzsoá forradalom (vagy elbukott 1848-ban, amely így nem döntő esemény sem a termelési viszonyok, sem a társadalom jellege történetében), az erős állam és a megmaradt félfeudális társadalmi struktúra lehetővé tette a kispolgárság fennmaradását és fejlődését, de teljesen más kontextusban, mint Franciaországban. Itt nem volt sem jakobinizmus, sem forradalmi kultúra, ezért a kispolgárság a kezdetektől élesen ellenséges volt a munkásmozgalommal, majd fokozódó talajvesztése a burzsoázia ellen is fordította – jól tudjuk, minek a receptje volt ez. Nem lehet véletlen, hogy abban a három fejlett ipari országban (Németország, Olaszország és Japán), ahol nem történt valódi „burzsoá forradalom", az *ancien régime* lényegében mindenfajta átmenet nélkül alakult autokratikus, modern, burzsoá állammá.[4]

Talán itt sem érdektelen befejezni a történetet (Gramsci révén [1975 {1923–1926}, különös tekintettel a 13. füzetre], Tosel, 2022): a burzsoázia hegemóniaépítése különböző módjainak és azok sikerességének szemügyre vétele komoly muníciót adhat nekünk az adott ország történelme alapvonalainak megértéséhez. Franciaországban a burzsoázia hegemóniaépítésének „mozgóháborúja" egészen 1871-ig (a párizsi kommünig) tartott, amikor a riválisi hegemón osztály (a proletariátus) jelentős vereséget szenvedett. Ennek

3 A magyar 1848–49 különleges jellege (a birtokos nemesség vezérszerepe a polgári forradalomban) a birtokos nemesség másutt teljesen szokatlan társadalmi számarányával magyarázható (még egy ország van, ahol jellemzően hasonló a társadalmi képlet – Lengyelország –, ahol a nemesség vezette az állandó szabadságharcokat). A jelenség mindkét esetben igen ambivalens következményekkel járt. Magyarországról Szabó Ervin írt izzó szenvedélyű sorokat az elmaradt valódi polgári forradalomról, éppen a birtokos nemességet vádolván érte (Szabó, 1979, pp. 239–580, különösen „A jobbágyfelszabadítás az országgyűlésben" című fejezet: pp. 425–492). Szempontunkból igazát nehéz lenne vitatni, a „magyar út" végeredményben a „felülről" létrejövő, „utolérő", valódi forradalom nélküli „burzsoá forradalom" képletébe probléma nélkül beilleszthető.

4 Noha írásunk témáját nemigen érinti, de a történet befejezése érdekében nem tehetjük meg, hogy nem szólunk nagyon röviden arról, hogy elsősorban a nyugati trockisták (mindenképpen meg kell említenünk Tony Cliff nevét) Trockij „egyenlőtlen, kombinált fejlődés/permanens forradalom" teóriájára építve a „burzsoá forradalmak" harmadik szakaszáról is beszélnek (Cliff, 1963). Nagyon leegyszerűsítve: a Cliff kifejezésével „elterelt állandó forradalmak" a harmadik világ országaira jellemzőek (Kína, Kuba, Vietnám, Nicaragua, Mozambik stb.), ahol proletariátus hiányában a „marxista-leninista" – főleg városi kispolgári, nacionalista, antikolonista – szerveződések a parasztmozgalmak révén vitték sikerre forradalmaikat, melyeknek valamiféle diktatórikus, mind a munkásságot, mind a parasztságot kollektíven kizsákmányoló államkapitalizmus lett a végeredménye, azután a győztes mozgalom, illetve párt tagjai az állami bürokrácia képében gyakorolták a hatalmat.

következtében „állóháború" alakult ki a két osztály hegemóniatörekvése között, mindenesetre a burzsoázia erős pozíciója igen valószínűtlenné tette riválisa sikerét.

A *Risorgimento* ennek pontosan az ellenpontja (egyenesen „transformismo", nem forradalom). Cavour és a Partito d'Azione nem volt képes efféle hegemóniaépítésre, ezért ez a folyamat „passzív forradalom" vagy „forradalomrestauráció", hiszen kiegyezés történt a régi rendszer erőivel (a nagybirtokosokkal és a katolikus egyházzal). Az első világháború hozta felszínre, hogy Olaszországban jóval gyengébb volt a burzsoázia hegemóniája, amely a rivális osztály ellen kénytelen volt nyílt állami erőszakhoz – azaz a fasizmushoz – fordulni. De a burzsoázia hegemóniájának tökéletlensége akadályozta a proletariátust is valódi ellenhegemónia felépítésében. A „passzív forradalom" tehát a burzsoázia ellenfelei számára is paradigmává lett, így az „antitézis" kialakítása (erős eufemizmussal) igen komoly feladatot rótt a „modern fejedelemre" (a Pártra), de ez már valóban jóval túlmutatna írásunk témáján.

Anglia és Franciaország

Angliával kapcsolatban a kérdés azért merült fel, mert a tőkés viszonyok dominánssá válása (legalábbis az agráriumban) egyrészt nyilvánvalóan megelőzte a forradalmat, másrészt utóbbi igen nehezen köthető a bármely értelemben vett burzsoázia döntő vagy akárcsak jelentős szerepéhez. Franciaországgal esetében a probléma éppen fordított. Az első kérdést illetően igazán sarkított véleményt már nemigen képviselnek történészek (azaz, hogy az *ancien régime* érintetlen feudális vagy már kifejlett tőkés társadalmi viszonyokkal bírt volna): mindenki egyetért, hogy valamiféle változás megindult, a kérdés inkább az, hogy az „áttöréshez" szükség volt-e a forradalomra (Chaussinard-Nogaret, 1970).

Az ipart és a kereskedelmet illetően valahogy úgy lehet összefoglalni a forradalmat megelőző korszakot, hogy kétségtelenül jelentős fejlődés volt jellemző a 18. századra, de alapvetően (a nagy francia gazdaságtörténész, Ernest Labrousse szavaival) csupán „berúgták a régi motort": az ipari fejlődés négy-, ötszörösére is nőtt a században, de a mezőgazdaságtól való függése mit sem változott (O'Brien & Keyder, 1979, p. 1299). Azaz a fejlődés ellenére szó sem volt olyan áttörésről, mint a korabeli Angliában. Az ipari forradalomnak még az árnya sem igen tűnt fel, inkább egy gazdasági szisztéma végnapjairól beszélhetünk, ahol a kereskedőtőke destabilizálta a régi rendszert, de nem forradalmasította azt. De természetesen ebben az alapvetően még döntően agrártársadalomban (a lakosság 80–85 százaléka élt a mezőgazdaságból) az agráriumban létező termelési-társadalmi viszonyok voltak igazán fontosak.

Paradox, de igaz, hogy a feudális szisztéma sosem volt erősebb az agráriumban, mint létezése utolsó időszakában. Az ún. feudális reakció (az egész században érvényesülő folyamat, amelyben a földesurak egyre több – főleg addig közösségi tulajdonban levő – földre próbálták rátenni a kezüket és évszázadok óta elfelejtett feudális jogokat ásattak ki az archívumokból jövedelmük növelésére) egyre erősítette a *seigneurie*-t (a földesúri birtokot), miközben a régi paraszti faluközösség a piacra termelés hatására egyre differenciálódott és vesztett társadalmi kohéziójából. A forradalom előestéjén a feudális kizsákmányolás egyre kifizetődőbb, a földesúri rendszer egyre életképesebb volt: egyik oldalon tehát a csereérték uralomra jutott a termelésben, a másikon azonban a „*complexum feudale*" gazdaságon kívüli kényszere továbbra is a rendszer alapjellemzője maradt.

Így Franciaországban nem jött létre az agrárkapitalizmus alapképlete, a klasszikus angol triász (földesúr-bérlő-bérmunkás): volt földbérlés, sőt még földnélküli szegénységparasztság is, de nem létezett a tőke munkafolyamat feletti kontrollja, a technológiai fejlődés révén a termelékenység állandó növelése, a munkaerő áruvá válása; a francia paraszt még a 18. század végén is alapvetően az évszázados termelési viszonyai között élt (kontrollálta a munkafolyamatot, a termelőeszközök többnyire továbbra is a tulajdonában voltak), nem bérmunkás volt, nem „beszélő gép" (Lemarchand, 1983).

Végső soron arról volt szó, hogy a feudalizmus válságára adott válaszokat a földesúr/jobbágy osztályviszonyok alakulása szabták meg. Alaposan leegyszerűsítve a kérdést: Angliában a parasztok elég erősek voltak ahhoz, hogy kivívják személyes szabadságukat, de földtulajdonukat egyre kevésbé tudták megtartani. Ez vezetett az agrárkapitalizmushoz: mivel a földesúrnak gazdaságon kívüli kényszer immár nem volt a kezében, a termelékenység növelése lett az érdeke, azaz a bérlők ösztönzése a költségek csökkentésére és a haszon növelésére. A konkurenciaharc nem egyszerű lehetőség, hanem kényszer lett mindenki számára: a világtörténelemben először létrejött a dinamika, amely a kizsákmányolás révén folyamatosan a termelőerők fejlesztésére törekszik. Franciaországban a parasztok földjüket is képesek voltak megőrizni, ezért a földesuraknak nem volt más lehetősége, mint az államhoz fordulni a többlet kisajátításának fenntartásáért: a földesúri gazdaságon kívüli kényszert nem gazdasági kényszer váltotta fel, hanem újabb gazdaságon kívüli – ezúttal már állami – kényszer, államigazgatási adminisztráció, amely az adók révén vette el a parasztoktól a többletet és tartotta el továbbra is az uralkodó osztály egy részét: ez vezetett abszolutizmushoz. Kelet-Európában pedig a parasztok a személyes szabadságukat is elvesztették: így jött létre a második jobbágyság.[5]

5 Mindez alapvetően cáfolja a Wallersteintől származó tételt is, miszerint a világpiacba való bekapcsolódás módja hozta volna létre a második jobbágyság jelenségét (kronológiai probléma is van ezzel, ugyanis a második jobbágyság kialakulása megelőzte Kelet-Európa gabonaszállítóként való bekapcsolódását a világpiacba).

A két ország fejlődésének összevetésekor érdekes paradoxont figyelhetünk meg: Franciaország szinte túl messzire jutott a feudalizmus logikájában ahhoz, hogy az új tőkés viszonyok elérhessék a kritikus küszöböt, amely „átlendíthette volna a rendszert", azaz mindent összevéve a francia társadalom saját magas fejlettségi szintjének áldozatául esett.

Franciaországban nem változtak meg bizonyos tendenciák létezésétől az alapvető termelési viszonyok: ezek feudálisok maradtak, miközben az értékesülés „tőkéssé" vált (a kereskedőtőke értelmében). Mindez nem a feudalizmuson túlra tett lépés volt, hanem a feudális szisztémán belül okozta az ellentmondások éleződését (elsősorban a földtulajdonból fakadó gazdagság és a burzsoá kereskedőtőke között). Ez azt is jelenti, hogy az igazi, a társadalmi-gazdasági viszonyokat átalakító változáshoz elengedhetetlen volt a forradalom, mert az *ancien régime* mindennel együtt akadályt képzett e változás előtt (miközben óriási adóterheket is rakott a parasztságra), azaz az átmeneti rendszer saját dinamikájában nem alakult volna át valódi kapitalista termelési móddá. A régi rendszer elemei nem széttöredezett relikviái voltak a múltnak, hanem még mindig maga a rendszer. Adaptálta a kereskedőtőke elemeit, de „barbarizálta" is a társadalmat: „a feudális szikla ellen nem kis repedések kellettek, hanem dinamit". Ez magyarázza a forradalom példátlan radikalizmusát a feudalizmus és a feudális uralkodó osztály elleni harcában.

„A polgári kapcsolatok a kormányzat formájával ellentétes viszonyra vezettek" (Saint-Just)

Míg a 19. századi nagy liberális történészek szinte hagiografikus ódákat zengtek osztályuk felemelkedéséről, forradalmáról és diadaláról, addig a legújabb liberális történészek számára nemcsak a forradalom mítosz, hanem maga a burzsoázia is.[6] Mint említettük, az osztálytudatos, tőkés „forradalmi burzsoázia" valóban (ha tetszik) „mítosz" csupán (Gauthier, 1997), de ez aligha jelenti azt, hogy a mítosz tárgya, azaz maga a burzsoázia ne létezett

Éppen ellenkezőleg: a feudális osztályharc eredménye határozta meg a világpiacba való bekapcsolódás módját. Wallerstein meggyőződése, hogy a világpiacban való részvétel automatikusan tőkés jellegűvé tett egy országot, azzal a meglepő következtetéssel jár, hogy például a 16. század végi Magyarország vagy Lengyelország kapitalista országok lettek volna (másképpen szólva: szerzőnk lényegében Kelet-Európát illetően elnevezte a kapitalizmus/feudalizmus duettet centrum/periféria felállásnak). Wallerstein szerint egyébiránt a francia forradalom nem lehetett „burzsoá forradalom", hiszen a korban már létezett a tőkés világgazdaság, melynek a francia uralkodó osztály eminens tagja volt.

6 Sarah Maza (2005) tollán jutott el a revizionizmus a logikus csúcspontjához: ha a forradalom inkább hátráltatta a kapitalizmus uralomra jutását, mintsem segítette volna; ha a tőkés burzsoázia semmilyen szerepet sem játszott az események alatt, akkor már csak egy lépés volt kijelenteni, hogy a francia burzsoázia a korban nemcsak gyenge volt, elmaradott, osztálytudat nélküli, hanem nem is létezett, léte a forradalom „szociális olvasata" mítoszainak egyike csupán.

volna. Aligha volna helyes, ha a múlt századbéli (a teoretikus vénával nem feltétlenül rendelkező történészek számára is többnyire terhes) „teoretizálás", a félig megértett marxi kategóriák kényszeres valóságra erőltetésének ellenhatásaként lemondanánk az események konceptualizálási kísérletéről. Míg évtizedeken keresztül másról sem volt szó, mint „burzsoá forradalomról", hirtelen valami félelem alakult ki minden „teoretikusan is értelmezhető" fogalomtól: a burzsoázia mindenütt jelen volt, most láthatatlanná vált, és középosztálybéliek, vállalkozók, kereskedők váltották fel. Holott a korabeli archívumokból tömegével jöttek a történészekkel szembe olyan emberek, akiket foglakozásuk, lakóhelyük, társadalmi helyzetük, életkörülményeik alapján aligha nevezhetünk másnak, mint burzsoáknak.

A belga filozófus, Marc Richir ezerszer idézett *bon mot*-ja („nem a burzsoázia csinálta a forradalmat, hanem a forradalom csinálta a burzsoáziát" [Jones, 2007, p. 165]) véleményünk szerint nagyjában-egészében fedi a valóságot. És persze túl a *bon mot*-n, a francia forradalom és a burzsoázia kapcsolata meggyőzően bizonyítja Edward Palmer Thompson közismert meglátását (esetében az angol munkásosztályról): az osztályok maguk is történelmi folyamatok, az osztályharc megelőzi az osztályok formálódását, mind teoretikusan, mind a történelemben. Az osztályharc a teória kiindulópontja (de a történelmi elbeszélésé is), hiszen osztályok csak egymással kapcsolatban léteznek: „az osztályok nem azért harcolnak, mert léteznek, hanem azért léteznek, mert harcolnak egymással" – némileg karikírozva a nagy angol marxista történész mondanivalóját (Thompson, 1988, pp. 1–13).

A francia forradalom tisztán társadalmi szempontból összehasonlíthatatlan az angollal. Elitjét nem vidéki *gentleman*ek vagy *yeoman*ek alkották, hanem szakmával bíró városi emberek (a második hullámban, 1793-ban színre léptek a népi rétegek; lényegileg a falvakban is, noha más típusú rétegekkel), akik kiszorították a régi királyi és parlamenti elitet, és akik a saját elveik szerint akartak új országot csinálni Franciaországból.

Igen lényeges körülmény, hogy a kereskedő, vállalkozó burzsoáziának a szerepe jóval fontosabb volt a forradalomban, mint említeni szokás. Nemcsak arról van szó tehát, hogy az *ancien régime* helyi elitje szinte nyom nélkül tűnt el, hanem aligha túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a városokban igazi „burzsoá rend" jött létre, azaz a hatalom a vagyonos burzsoázia kezébe ment át (Mazauric, 1983). A burzsoázia, azaz a harmadik rend gazdag és művelt vezető rétege (melyben nagyon is komoly szerepet játszott a helyi kereskedő és manufaktúratulajdonos burzsoázia) szövetséget kötött más rétegekkel. Kezdetben a liberális – azaz a reformok *egy részét* támogató – nemességgel; a forradalom radikalizálódásával ennek a szövetségnek az iránya változott meg véglegesen 1793 márciusa és szeptembere között, amikor a forradalom védelme érdekében a jobboldallal kötött kompromisszumot felváltották a népi rétegek számára juttatott engedmények (erősen leegyszerűsítve ez a stratégiai kérdés állt a Hegypárt–Gironde konfliktus hátterében).

Vidéken is alapvető változást hozott magával a forradalom, fontos lépést a „burzsoá rend" felé. A falvakban kiemelkedett egy nem nemesi származású tulajdonosi osztály, amely 1790-től – a városi burzsoáziával „egységfrontban" – átvette a helyi adminisztráció irányítását az *ancien régime* képviselőitől, azaz a forradalom ennek a vidéki elitnek a kezébe adta a hatalmat a falvakban (Jessenne, 2007). Mind a gazdasági, mind a politikai változásnak döntő hatása lett a francia 19. századra. Az igen heterogén vidéki társadalom konszolidálódott, amelyben egyszerre volt jellemző a paraszti kistulajdonosok igen magas száma, de az erős vidéki burzsoázia (nagybirtokosok, nagybérlők, vállalkozók, szellemi foglalkozásúak) is, azaz a század francia irodalma szerelmeseinek ismerős vidéki „*notable*".

És az új rend bizony igencsak „burzsoá jellegű" volt: a burzsoázia rögtön kizárólagosságra törő főszereplőként lépett a történelem színpadára. Nemcsak a nemesség elleni harcról volt szó (noha természetesen ennek volt a fenti értelemben „osztálykonstruáló" ereje), de a „lentiek" elleni fokozódó küzdelemről is: a paraszti mozgalmak fegyveres erővel való megfékezéséről, a népi mozgalom lassú ellehetetlenítésének kísérletéről, a radikális demokrata népi társaságok visszaszorításáról, a választójogi cenzusokról és így tovább (Burstin, 2007).

A forradalmat egy formálódóban levő osztály képviselői „csinálták". Ezt az osztályt valóban nehéz lenne csupán a tőkés termeléshez való viszonya vagy kemény gazdasági-társadalmi kritériumok alapján leírni, inkább a nemességhez és a népi rétegekhez fűződő viszonya, a tulajdon megléte, a kétkezi munka hiánya, a városi lakóhely, bizonyos életmódbeli jellemzők révén tehetünk erre kísérletet. De maga a forradalom dinamikája nagyban hozzájárult a burzsoázia osztálytudatának és identitásának megerősödéséhez. Egyértelműnek tetszik, hogy ebben a folyamatban a politikáé volt az elsődleges szerep: a példátlan tömeges politikai mobilizáció, ami a nagy forradalom volt, alapvető szerepet játszott a társadalmi tér konfigurálásában is (Biard & Jessenne, 2007).

Végeredményben a burzsoázia „formálódása" sok tekintetben a burzsoá forradalom elméletének alapkérdése: mikor és miként jött létre az *ancien régime* sokszínű burzsoáziájából más társadalmi rétegektől megkülönböztethető identitással bíró csoport, amely tagjainak különböző társadalmi helyzete ellenére egy autonóm politikai szubjektumot képezett (Guyol, 2007)? Ebben a folyamatban a szereplők a rendelkezésre álló „szociális fiziognómiák" közül választottak egyet, amely identitásuk alapjává, végül maga is politikai szubjektummá vált (Garrioch, 1996). Jóllehet ez a választás lehetett „szociológiailag" legitim és koherens éppúgy, mint a gazdasági-társadalmi viszonyok szempontjából misztifikáló, de természetesen a történészek számára igen lényeges arról is képet alkotni, hogy milyen gazdasági és társadalmi realitások kontextusában jött létre ez a politikai identitás és szubjektum (azaz nem egyszerűen „diskurzusról" van szó).

A konkrét esetben a „forradalmi burzsoázia" formálódásában a nagy esemény viharában való lavírozás és útkeresés közepette egyrészt az *ancien régime* uralkodó osztályával vívott küzdelem, másrészt a népi rétegekhez való viszony lett az identitás formálódásának legfontosabb eleme. Jól tudjuk, utóbbi nem egyszerűen szövetséget jelentett az ellenforradalommal és az arisztokráciával szemben, hanem inkább a burzsoázia vezető, domináns szerepét jelentette a „forradalom élén". Ez forró pillanatokat hozott magával, és nem volt teljesen bizonyos a kettős játszma kimenetele: a forradalom megmentése érdekében nem elveszíteni a kapcsolatot a néppel, de mindeközben megakadályozni az igazi népi radikalizmus túlzott, már veszélyesnek tartott térnyerését (a jakobinusok és persze elsősorban Robespierre volt ennek a játéknak virtuóz nagymestere). A burzsoázia első politikai tapasztalata tehát hegemón politikai tapasztalat volt, s ez alapvető szerepet játszott a burzsoázia identitásának formálódásában. Nemcsak domináns szerephez jutottak az államhatalmi szervekben, hanem rajtuk múlt a forradalom sorsa is, amelyet azonban csak a nép támogatásával lehetett biztosítani (Mazauric & Jessenne, 2007).

A „harmadik rend" univerzalisztikus diskurzusa, igen absztrakt önidentifikációja (gondoljunk Sieyès lakonikus meghatározására) igen hasznosnak bizonyult az „egységfront" kialakításához, a csoportérdekek háttérbe szorításához a közös ügy érdekében, de nyilvánvalóan óriási veszélyeket is rejtett magában. Ugrás volt a sötétbe: az elvont, globális vízió (Marx szavaival a „heroikus illúzió") a konkrét gazdasági-társadalmi érdekek helyett a forradalom előre menekülésének és radikalizálódásának, a hatalmi harcok folyamatos „ráigéréseinek" lett alapja – tekintve, hogy ebben a küzdelemben minden politikai csoportnak szüksége volt a népi rétegek támogatására. Ezt a veszélyt kompenzálta és korlátok közé szorította, hogy ezáltal a „forradalmi burzsoázia" kapcsolatban maradt a társadalom jó részével, és főleg, hogy végig a kezében tudta tartani a legfontosabb folyamatok irányítását.

Ez a beszédmód sokáig „el is rejtette" a burzsoáziát ebben a „forradalmi szövetségben" (nem csak a forradalom alatt, noha akkor egészen bizonyosan). A „burzsoá forradalom" kategóriája az események során sem volt teljesen ismeretlen (a forradalom utáni első generáció liberálisai számára pedig evidencia volt), de kétségkívül igaz, hogy a forradalmárok táborában valamiféle „radikális republikanizmus" volt az uralkodó ideológia. Ez a radikális republikánus nyelvezet a forradalom szociális-politikai konfliktusait, „osztályproblémáit" heroikus-patrióta diskurzus mögé rejtette, hatalmas szerepet játszva a nép és a „forradalmi burzsoázia" szövetségének tető alá hozásában a forradalom külső és belső ellenségeivel szemben.

Nem véletlenül a radikális (természetjogi) republikánus ideológia hordozói, a jakobinusok voltak a forradalom „főszereplői". A jakobinusok tündöklésének és bukásának legnagyobb hatású leírása Marxtól származik. Marx számára a francia forradalom legfon-

tosabb karakterjegye, a politikai emancipáció megvalósítása egyben a burzsoá társadalom emancipációja is volt a politikától. Azaz a jakobinus illúzió abban állt, hogy olyan közösség felépítésének lehetőségben hittek (az „erény köztársaságában" – Robespierre, Saint-Just vagy Billaud-Varenne tollán, de sok tekintetben a forradalom „II. évének" valóságában is), amely elnyomja a civil társadalom természetes tendenciáit, miközben leginkább felszabadítja annak elnyomott energiáit, ami magától értetődően emésztette fel a jakobinus terveket is. Nagyon prózaian szólva: „antik álmodozók voltak egy individualista, egoista, piaci társadalomban" – éppen a „terrorral" próbálták megakadályozni utóbbi uralomra jutását, de ez természetesen kudarca ítélt vállalkozás volt. Kivételes heroizmusuk szükséges volt ahhoz, hogy ez a „polgári próza" – Marx szemében a burzsoázia éppen azért „öltötte magára a régi római köztársaság tógáját", mert igen kevéssé heroikus osztály volt – domináns szerephez jusson a forradalomban, de mindez önbecsapáshoz vezetett, s végső soron a jakobinusok tragikus bukásához. Ezért a forradalom végső igazsága „Thermidor", azaz a tőkés társadalmi formáció uralomra jutása, a tulajdonosok, a burzsoázia leplezetlen osztályuralma.

A másik klasszikusunk Gramsci (1992 [1934–1935] – különös tekintettel a 19. füzetre). A jakobinusok az ő teoretikus koncepciójában váltak a forradalom cselekvő pártjává, az akcióban levő forradalom vezető erejévé. Nemcsak osztályukat (a burzsoáziát) és érdekeit reprezentálták, hanem a forradalmi folyamat teljességét. A harmadik rend elitje kompromisszumot kötött volna az *ancien régime* uralkodó osztályával, hiszen csak a burzsoázia gazdasági-korporatív érdekeit képviselte, de a jakobinusok „determinálták és egységbe rendezték a gazdasági és politikai célokat, megteremtették a szellemi és morális egységet immár nem a korporatív, hanem az univerzális elképzelések körül, létrehozva ezáltal egy társadalmi csoport hegemóniáját az alárendelt csoportok felett" (idézi Tosel, 2022, p. 297). Ez a „morális-politikai" pillanat a jakobinus pillanat a forradalomban.

Mindez tudatos és akaratlagos vezetést jelentett. A jakobinizmus nem „illúzió", annál kevésbé, mert az általuk irányított állam erősen fazonírozta az új társadalmi viszonyokat. A jakobinusok révén és személyükben emelkedett országos rangra a politikai erő, amely intellektuális és politikai vezető szerepet játszott (morális ereje, konceptuális és stratégiai képességei, illetve politikai eszközei révén) abban, hogy a forradalom nem egyszerűen a burzsoázia partikuláris érdekeit követte. A jakobinusok voltak a forradalom „organikus értelmisége", „a szuperstruktúra funkcionáriusai", akik szövetségben a népi rétegekkel túllendítették a burzsoáziát saját korporatív osztályérdekein, ezáltal hegemónná tették, egy nemzeti-populista *blocco storico* élén radikális módon végigvitték a francia burzsoá forradalmat.

De a jakobinizmus osztálymeghatározottságai miatt inherens korlátokkal bírt. Ebből következett, hogy nem voltak képesek felismerni ezeket a határokat – így a for-

radalmat sokáig irányítani képes „ultra-realizmusuk" ellenük fordult, elszakadtak a valóságtól, a valaha oly hatalmas erővel bíró eszméik és briliáns retorikai formuláik egyre nehezebben tartható „utópikus őrültségeknek" tűntek (kortársaik szemében is): ez vezetett végül Thermidorhoz.

Érdemes megemlítenünk Michael Mann teóriáját (1973) is a burzsoázia „bevitt osztálytudatáról", ahol a párhuzam nyilvánvalóan Lenin (eredendően inkább Kautsky) híres elmélete. Mann számára a francia forradalom elsősorban azt igazolta, hogy önmagában a burzsoázia is csak „ökonomizmusra" (azaz a gazdasági érdekei képviseletére) lett volna képes; kellett egy „ideológiai avantgárd", melynek nem volt közvetlen érdeke a termelésben, ezért képes volt kifejezni a burzsoázia általános érdekeit, létrehozva így valamiféle egységes osztálytudatot. A forradalom alatt ez az „organikus értelmiség" lényegében a jakobinusok vezérkarát jelentette, akik távol voltak a termelés vagy a kereskedelem szférájától, éppen ezért voltak képesek igen radikális programot képviselni. (A csak a gazdasági érdekeit néző burzsoázia jóval előbb ki kívánt volna egyezni a régi uralkodó osztályokkal az egyre veszélyesebbé váló népi mozgalommal szemben.) Ahogy a forradalom előrehaladtával és védelmében ez a „forradalmi burzsoázia" egyre inkább elszakadt osztálya gazdasági érdekeitől (innen a híres Robespierre-mondat: „Polgártársak, ti forradalmat akartok forradalom nélkül?"), úgy vált egyre inkább uralkodóvá a radikális republikánus-jakobinus ideológia.

Nem kevés igazságot tartalmaznak ezek a klasszikus elbeszélések, de alapvetően nehezen tartható koncepción alapulnak. A nagy francia forradalom aligha volt a burzsoázia forradalma (még a fenti fontos teoretikus színezésekkel együtt sem). A mi véleményünk szerint az, ami Marx és Gramsci számára a burzsoázia „önbecsapása" volt, valójában a nagy francia forradalom valódi eszmei alapja és tétje: a természetjogok és a társadalomban való realizálásuk, a népszuverenitás, az általános akarat és így tovább (Gauthier, 1992, 1996). Ezzel magyarázható az a furcsa tény is, hogy a francia burzsoák a polgári erényt emlegetik az egyéni érdek helyett: nem azért, mintha kevésbé lettek volna burzsoák vagy tulajdonosok, mint mondjuk az amerikai társaik, hanem mert a francia forradalom elsősorban és mindenekelőtt a *citoyen*ek ügye volt, nem a burzsoáké.

A forradalom alatt a burzsoázia nem „mítosz", de a „burzsoá politika" valóban az: aligha lehet megérteni a forradalmat valamiféle burzsoá osztálypolitika szemszögéből. A forradalom nyelve a természetjogok és a népszuverenitás volt. Jellemzően azok, akik „kibeszéltek" ebből a diskurzusból (az alkotmányos monarchisták, majd az óvatlanabb Gironde-képviselők) a tulajdonosok érdekeinek emlegetésével, nemcsak a forradalmat, hanem legtöbbször önmagukat is halálos veszedelembe sodorták. Ironikus, hogy a kifejezett osztályérdekek hiánya tette még drámaibbá az eseményeket és még radikálisabbá a szakítást a régi rendszer minden elemével.

Akár el is fogadhatjuk Patrice Higonnet (1998) „fantazmagória" kifejezését a jakobinusok természetjogi republikanizmusára, ha nem ragaszkodunk az ismert Walter Benjamintól eredő definíció azon részéhez, hogy feltétlenül a „múlt kivetítéséről" lett volna szó (Benjamin, 2016, pp. 36–48). A természetjogok nem az antikvitásból érkeztek. A jakobinus radikális republikanizmus távolról sem antik nyelvezet volt (úgy tűnik, Marx a kelleténél jobban hitt Benjamin Constant-nak és Mme de Staëlnak), de nem is a klasszikus (reneszánsz) republikanizmus. Egy döntő dologban volt modernebb az utóbbinál is: éppen a természetjogokat illetően. Igen nehezen, sőt alighanem egyáltalán nem érthető a jakobinizmus, de a francia forradalom története sem, ha nem vesszük szemügyre a természetjogi teória és megvalósítási kísérlete mindent eldöntő súlyát.

A természetjogi forradalom csodás eljövetelének megismételhetetlen pillanatában a tradicionális kötöttségek, a rendi és feudális társadalom már nem, a burzsoá modernitás még nem kötötte gúzsba a mindennapi létezést. Ma már mindez elképzelhetetlen utópiának tűnik, de 1789 és 1794 között mindenki ilyesmiben gondolkodott – senki sem látta előre a burzsoá osztálytársadalom létrejöttét.

Nem vagyunk biztosak benne, hogy a jakobinus ideál feltétlenül visszavezetendő az abszolutizmusba (ahogy a nagy liberális 19. századi történész, Edgar Quinet nyomán nem kevesen tartják, a fentebb említett Higonnet is), vagy az antik világba. Számunkra aligha fér kétség a jakobinizmus modern jellegéhez (mely a felvilágosodás harmóniakeresésének volt örököse, igen gazdag képzeletvilággal). Inkább úgy látjuk, hogy republikanizmusuk a természeti jogok és a szabadság-egyenlőség-testvériség elveinek és gyakorlatának halálosan komolyan vételét jelentette (még fontosabb, hogy a mögöttük-mellettük álló tömegek is így voltak ezzel). A jakobinusok az ezeknek az elveknek megfelelő forradalmi folyamat hegemóniáját hozták létre és képviselték – ilyen értelemben „testesítették meg" a francia természetjogi forradalmat.

A jakobinusok nem osztályt reprezentáltak (burzsoáziát vagy „kispolgárságot"), de osztályfrontot sem (a „forradalmi burzsoázia" és a *sans-culotte* „szövetség" tény, de egyik fél sem ezekben a kategóriákban gondolta el ezt a korban) – elveket és ideákat kívántak megvalósítani. Igen távol állt ez az osztályharctól, de a „burzsoázia osztálytudatától" is; és a lehető legvalószínűtlenebbé teszi a jakobinizmusnak a „szocializmus előfutáraként" való olvasatát is. A jakobinizmus igen távol állt a kapitalizmus szellemétől, de nem volt a „burzsoázia kispolgári ideológiája" sem, hiszen nem voltak osztálymeghatározottságai: a forradalom szelleméhez, a természetjogokhoz fűzték őket elszakíthatatlan szálak, nem egy osztályhoz.

Ez példátlan erőt adott a jakobinusoknak, kulcsszerepet a forradalomban, de meglehetősen sebezhetővé is tette őket. Nem képviseltek társadalmi rétegeket vagy osztá-

lyokat, a mindenkinek járó természetjogokat reprezentálták. Amint ezek inadekvátnak bizonyultak, amint a forradalom „megfagyott", s a „fantazmagória" mögött feltűntek az osztályérdekek, akkor villámgyorsan eljött a jakobinusoknak utolsó órája.

A sokak által szemügyre vett „ambiguïté jacobine" (Soboul, 1981) nagyon röviden egyrészt a születő kapitalizmus való szembenállást jelentett, amelyet másrészt igencsak enyhített a jakobinusok erős kötődése a „burzsoá rendhez". Thermidorban nem egyszerűen a Furet-féle banalitásról volt szó (a „társadalom visszatértéről és a politika mindenhatóságának végéről"), hanem arról, hogy a világ változott meg körülöttük: maga a természetjogi forradalom ért véget, s megszületett a burzsoá-polgári társadalom.[7] Ebben a jakobinusoknak már nem juthatott hely.

Forradalom és burzsoá rend

Mindenesetre igaz, ami igaz, a III. év alkotmánya (1795) a „*république bourgeoise*" szimbóluma és alapdokumentuma volt: a forradalomban szerzett javak es jogok biztosítása, a „tulajdonosok védelme" a két szélsőséggel, azaz a néppel és az arisztokráciával szemben (Serna, 2007). A forradalom heroikus korszakának ősze (azaz a természetjogi forradalom vége) hozta el végül a burzsoázia tavaszát.

De nemcsak a törvénykönyvekben született meg a burzsoá társadalmi rend, hanem a „társadalmi képzeletvilágban" („*imaginaire social*" [Hunt, 2007]) is. Ismeretes, hogy a forradalom szinte felrobbantotta az *ancien régime* világlátását, képzeletvilágát, társadalmi reprezentációit, majd a rövid demokrata-jakobinus (ha nem is „spártai", de egalitárius, patrióta, „pain commun", „megosztott kenyér") korszak után Thermidor a mértékletesség és a egyenlőség végét hozta el, a kollektív normák és életmódok burzsoalizálódását. Lassan eljött Nucingen báró, César Birotteau, Lucien Leuwen, vagy a *Constitutionnel* és a *Globe* olvasóinak kora, alaposan megváltozott ízléssel (mind az *ancien régime*-hez, mind a forradalom heroikus napjaihoz képest) a színháztól a regényeken át a sikeres férfiakról és nőkről készült portrék és metszetek új divatjáig (Middel, 2007). A burzsoá rend alapja jó ideig még nem egyszerűen a társadalmi-gazdasági struktúra volt, de „láthatóvá vált" a burzsoázia diadala: a burzsoá öntudat diadalra jutását nem marxista történészek találták ki, elég kinyitni egy 19. századi francia regényt.

7 Szinte szimbolikus volt, hogy mi lett a lerombolt jakobinus konvent (a központi klub székháza) helyén, az egyébként „Thermidor 9. téren": piac.

Mindazonáltal nyilvánvalóan nehezen tartható az ortodox elképzelés az *ancien régime* réseiben élő kapitalista burzsoáziáról, amely (akár népi segítséggel) valamiféle tudatos tőkés programmal a kezében megdöntötte volna a feudális rendszert. Hódító, forradalmi burzsoáziáról aligha beszélhetünk. Talán inkább úgy festhetjük le a forradalom társadalmi hatásait, hogy általa a burzsoázia a megelőző évtizedekben való megerősödése után „magáért való osztállyá" vált, ebben az értelemben a forradalom valóban „felpörgette a folyamatokat", azaz „burzsoá forradalom" volt. Minőségileg más képlet alakult ki: egy igazi magáért való osztály, a hegemón társadalmi helyzetbe jutó burzsoázia.

A társadalmi hegemonisztikus ideológia végezetül egyértelműen a „tulajdonosok társadalma" lett. Az „állami ideológiai apparátusok" (elsősorban a jog és az oktatás) burzsoá karaktert kaptak; utóbbi humanista-univerzalisztikus vokációját (ennek utolsó képviselője volt Condorcet, a forradalom méltánytalanul kevéssé emlegetett nagy alakja) a gyakorlati ismeretek és a pragmatizmus felé terelték (melynek szimbólumai voltak az első *grande école*-ok). Egyszóval: a panaszfüzetek Franciaországa egyszerűen össze sem volt hasonlítható a *Code civil* országával (Robaye, 2007).

Összefoglalás

A forradalom alapkonfliktusából fakadt az európai liberalizmus alapvető elképzelése a burzsoá liberalizmusról és az arisztokrata reakcióról, az ellenforradalomról. Mint említettük, innen érkezett a burzsoá forradalom koncepciója is. A harmadik rend népi erejének erőteljes színre lépése más szintre emelte a forradalom tétjeit: behozta a közvetlen népi részvétel és a szociális igazságosság elemeit a harcokba. A forradalom így nagyban befolyásolta a 19. század politikáját, paradox módon leginkább azért, mert *nem* volt az ortodox értelemben vett burzsoá forradalom.

Álláspontunk távol áll a „következmények elméletétől" is: nyilvánvalóan a koncepció nem teljesen téves (magunk is hosszan soroltuk a gazdasági-társadalmi változás tényeit és bizony a burzsoázia dominanciájának jeleit is), de a forradalom nem alakította át a termelés társadalmi feltételeit. Társadalmi forradalom volt a nagy francia forradalom, de *nem a társadalmi formációk közti átmenet értelmében*, hanem a „burzsoá rendet" elhozó politikai-társadalmi-ideológiai-kulturális átalakulás tekintetében.[8]

8 Ezen érthetjük a burzsoázia és a régi rend uralkodó osztályainak összecsapását is. De távolról sem volt osztályharc a burzsoázia és a népi rétegek között: a jakobinizmus jelensége és ideológiája ennek lehetetlenné tételét is szolgálta (ezért minden érdemük ellenére véleményünk szerint koncepciójukban nehezen védhetőek a francia forradalom olyan „*sans-culotte*-osztályharcos" leírásai, mint Kropotkin vagy Daniel Guérin szép könyvei).

Hiszen a tőkés átmenetnek mégiscsak furcsa forradalma volna, amelynek végeredménye bár valóban a kor talán legburzsoább társadalma lett, de az ipari forradalomra még egy fél évszázadot kellett várni (azaz melynek a legradikálisabb esete igen kevés kapcsolattal bírt a tőkés átmenet ritmusával [Fridenson & Straus, 1987]); és különös burzsoá forradalom volna, ahol a legfontosabb teendőt, a feudális komplexum eltörlését, leginkább a parasztság hajtotta végre.

A természetjogi forradalom bukása hozta létre az osztálytudattal rendelkező, hegemón szerepbe jutó, tulajdonosi réteget, melyet burzsoáziának nevezünk. Ez az osztály a forradalom alatt úgy megrémült minden ideától, hogy a képzelőerejét, fantáziáját, a materiális birtokvágyon túlmutató minden vágyát ott hagyta a *sans-culotte*-októl és a jakobinusoktól futtában – az „erény köztársasága" banális osztálypolitikává változott.

A forradalom, az *ancien régime* végrendeleti végrehajtója ebben a szerepében sokáig erősen limitálta a „republikánus burzsoázia" csapásait a baloldal irányába. Intranzigens maradt az *ancien régime*-nek nemcsak bármiféle visszatérése (a restauráció legendás kudarca volt a visszatérő tradicionális eliteknek, akik „semmit sem tanultak, és semmit sem felejtettek"), hanem a legkisebb továbbélése iránt is – a francia volt tulajdonképpen az egyetlen igazi, kompromisszumok nélküli „burzsoá forradalom".

A francia társadalom volt Európa „legburzsoább" társadalma, a 19. század nagy „polgári regényeinek" központi terepe, miközben a század utolsó harmadáig (az igazi ipari forradalom megérkezéséig) alig volt kapitalista burzsoáziája vagy ipari munkásosztálya. Ez nem akadályozta meg előbbiek kifejlett osztálytudatát (utóbbiaké jóval bizonytalanabb volt, éppen a forradalom öröksége, azaz a radikális republikanizmus, a „forradalmi burzsoáziával" kötött egységfront domináló szerepe miatt), a „népi/jakobinus terrorba fulladó forradalom" emléke pedig hatékony megoldásokra késztette a burzsoáziát az alsóbb néprétegek mozgalmai ellen –1848-ban és 1871-ben.[9]

Nem a burzsoázia hozta létre a forradalmat, de „következményeiben" a forradalom hozta létre (és juttatta uralomra) a burzsoáziát – leginkább az új uralkodó osztály képében. Új volt ez az elit társadalmi eredete, szimbolikus legitimációja, politikai-ideológiai képe tekintetében is. A híres-hírhedt *notable*-ok, annyi 19. századi francia regény szereplői, Flaubert banális burzsoá osztálygőgjének képviselői, Balzac *rentier*-jei, Stendhalnak a burzsoá világ kisszerűségéből a napóleoni hőskorba vágyó hősei. Új társadalmi képzeletvilág jött létre, új társadalmi rend, az „*ordre bourgeois*", amely lassan láthatóvá is vált.

Saint-Just világa véget ért – Julien Sorelé jött el.

9 Lajos Fülöp örökbecsű megfigyelésével: „Nagy szerencséje van a Köztársaságnak, megengedheti magának, hogy lőjön a népre".

Hivatkozott irodalom

Anderson, P. (1992). The notion of bourgeois revolution. In *English Questions* (pp. 105–118). Verso.

Anievas, A. (2015). Revolutions and international relations: Rediscovering the classical bourgeois revolutions. *European Journal of International Relations, 21*(4), 841–866. https://doi.org/10.1177/1354066114565721

Benjamin, W. (2016). *Paris, capitale du XIXe siècle: exposé*. Editions Allia.

Betrouné, O., & Hartig, A. (1999). *Penser l'histoire de la Révolution. Deux siècle de passion française*. La Découverte.

Biard, M., & Jessenne, J.-P. (2007). La bourgeoisie à la conquête du pouvoir? In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 187–196). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

Burstin, H. (2007). Bourgeois et peuple dans les luttes révolutionnaires parisiennes. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 171–184). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

Callinicos, A. (1989). Bourgeois revolutions and historical materialism. *International Socialism, 43*(2), 113–171.

Callinicos, A. (2013). The dynamics of revolution. A review of Neil Davidson, How revolutionary were the bourgeois revolutions? *International Socialism, 67*(3), 48–75.

Chaussinand-Nogaret, G. (1970). Capital et structure sociale sous l'Ancien Régime. *Annales, 25*(2), 463–476. https://doi.org/10.3406/ahess.1970.422229

Cliff, T. (1963). Deflected Permanent Revolution. *International Socialism*, 12, https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1963/xx/permrev.htm

Cobban, A. (1984 [1964]). *Le sens de la Révolution française*. Julliard.

Comninel, G. C. (1987). *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*. Verso.

Davidson, N. (2005a). How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions? *Historical materialism*, *13*(3), 3–33. https://doi.org/10.1163/1569206054927563

Davidson, N. (2005b). How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions? *Historical materialism (contd.)*, *13*(4), 3–54. https://doi.org/10.1163/156920605774857440

Davidson, N. (2012). *How Revolutionary Were the Bourgeois Revolutions?* Haymarket Books.

Davidson, N. (2014). Revolutions between theory and history: a response to Alex Callinicos and Donny Gluckstein. *International Socialism, 68*(1), 21–44.

Doyle, W. (1980). *Origins of the French Revolution*. Oxford University Press.

Eisenstein, E. L. (1965). Who intervened in 1788? A commentary on The Coming of the French Revolution. *The American Historical Review, 71* (1), 77–103. https://doi.org/10.2307/1863037

Fridenson, P., & Straus, A. (1987). *Le capitalisme francais XIXe-XXe siècle, blocages et dynamismes d'une croissance*. Fayard.

Garrioch, D. (1996). *The Formation of the Parisian bourgeoisie, 1690–1830*. Harvard University Press.

Gauthier, F. (1992). *Triomphe et mort de la Révolution des droits de l'homme et du citoyen*. Presses universitaires de France.

Gauthier, F. (1996). Théorie de la voie unique de la révolution bourgeoise ou la négation de la Révolution française. *La Pensée, 37*(4), 38–48.

Gauthier, F. (1997). Critique du concept „révolution bourgeoise". *Raison présente, 31*(3), 59–72. https://doi.org/10.3406/raipr.1997.3418

Gluckstein, D. (2013). Comment on bourgeois revolutions. *International Socialism, 67*(7), 31–52.

Gramsci, A. (1975 [1923–1926]). *Cahiers de prison, tome III. Cahiers 10 à 13*. Gallimard.

Gramsci, A. (1992 [1934–1935]). *Cahiers de prison, tome V. Cahiers 19 à 29*. Gallimard.

Grenon, M., & Robin, R. (1976). A propos de la polémique sur l'Ancien régime et la Révolution: pour une problématique de la transition. *La Pensée, 37*(4), 5–30.

Guyol, G. (2007). La longue marche de la „bourgoisie de pointe" vers la conscience de classe. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 383–401). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

Higonnet, P. (1998). *Goodness beyond Virtue: Jacobins during the French Revolution*. Harvard University Press.

Hobsbawm, E. J. (1990). The Making of a „Bourgeois Revolution". In Fehér, F. (Szerk.), *The French Revolution and the Birth of Modernity* (pp. 5–31). University of California Press. https://doi.org/10.1525/9780520335875-004

Hobsbawm, E. J. (2007). *Aux armes, historiens: deux siècles d'histoire de la Révolution française*. La Découverte.

Hunt, L. (2007). La visibilité du monde bourgeois. In: Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 381–391). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

Jessenne, J.-P. (2007). Usages, équivoques et pertinence de „bourgeoisie rurale". In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 119–145). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

Jones, C. (1991). Bourgeois revolution revivified: 1789 and social change. In Lucas, C. (Szerk.), *Rewriting the French Revolution* (pp. 69–118). Clarendon Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780198219767.003.0004

Jones, C. (2007). *Le (les) bourgeoisie(s) de la France d'Ancien Régime".* In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 161–170). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

Lemarchand, G. (1983). La Féodalité dans les campagnes et la Révolution française: seigneurie et communauté paysanne de 1780 à 1799. In Schmitt, E., & Reichardt, R. (Szerk.), *Die Französische Revolution, zufälliges oder notwendiges Ereignis? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg vom 4.–7. Juni 1979.* (pp. 7–27). R. Oldenburg.

Livesey, J. (2021). *Capitalism and The French Revolution.* Kézirat.

Louvrier, J. (2007). Marx, le marxisme et les historiens de la Révolution française au XXe siècle. *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique, 43*(2), 147–167. https://doi.org/10.4000/chrhc.239

Löwy, M. (1989). Marx et la Révolution Française: la „poésie du passé". In Collectif, *Permenance(s) de la Révolution* (pp. 97–112). Editions La Brèche.

Lucas, C. (1991). Nobles, bourgeois ant the origins of the French Revolution. In Kates, G. (Szerk.), *The French Revolution: Recent Debates and New Controversies* (pp. 36–61). Routledge.

Mann, M. (1973). *Consciousness and action among the Western working class*. Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-01581-8

Marx, K., & Engels F. (1959 [1848]). A Kommunista Párt kiáltványa. (MEM 4, 437–470). Kossuth.

Marx, K. (1962 [1848]). *A burzsoázia és az ellenforradalom* (MEM 6, 95–116). Kossuth.

Marx, K. (1965 [1859]). *A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet* (MEM 13, 1–176). Kossuth.

Marx, K. (1967 [1867]). *A tőke I.* (MEM 23). Kossuth.

Marx, K. (1974 [1894]). *A tőke III*. (MEM 25). Kossuth.

Maza, S. (2005). *The myth of the French bourgeoisie: An essay on the social imaginary, 1750–1850.* Harvard University Press.

Mazauric, C. (1983). Eléments pour un débat: la bourgeoisie, groupe social profiteur de la Révolution ou classe dirigeante dans la Révolution? In Schmitt, E., & Reichardt, R. (Szerk.), *Die Französische Revolution, zufälliges oder notwendiges Ereignis? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg vom 4.–7. Juni 1979*. (pp. 119–130). R. Oldenburg.

Mazauric, C. (2009). *L'histoire de la Révolution française et la pensée marxiste*. Presses universitaires de France.

Mazauric, C., & Jessenne, J.-P. (2007). L'embourgeoisement de la société francaise par-delà la Révolution. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social*. (pp. 299–333). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

McLennan, G. (1986). Marxist theory and historical research: between the hard and soft options. *Science & Society, 50*(1), 85–95. https://doi.org/10.1177/003682378605000106

McPhee, P. (1989). The French Revolution, peasants, and capitalism. *The American Historical Review, 94*(5), 1265–1280. https://doi.org/10.1086/ahr/94.5.1265

Middel, M. (2007). Révolution française et bourgeoisie: Quelques remarques sur une certaine tradition européenne de l'historiographie. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social*. (pp. 47–61). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

Poulantzas, N. (1972). L'Etat capitaliste. In *Pouvoir politique et classes sociales* (pp. 128–195). Maspero.

O'Brien, P. K., & Keyder, C. (1979). Les voies de passage vers la société industrielle en Grande-Bretagne et en France (1780–1914). *Annales, 34*(6), 1284–1303. https://doi.org/10.3406/ahess.1979.294122

Robaye, R. (2007). *Code, droit et société bourgeoise en 1804.* In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 343–352). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

Schmitt, E., & Reichardt, R. (1983). *La Révolution française: rupture ou continuité? Pour une conceptualisation plus nuancée.* In Schmitt, E., & Reichardt, R. (Szerk.), *Die Französische Revolution, zufälliges oder notwendiges Ereignis? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg vom 4.–7. Juni 1979*. (pp. 1–42). R. Oldenburg.

Serna, P. (2007). Le Directoire: république du centre? Ou posture et impostures d'un homme invisible, le bourgeois. In Jessenne, J.-P. (Szerk.), *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social* (pp. 257–276). Presses universitaires de Rennes. https://doi.org/10.4000/books.pur.6384

Soboul, A. (1981). *Comprendre la Révolution, problèmes politiques de la Révolution française: 1789-1797*. Maspero.

Szabó, E. (1979). Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. In *Történeti írásai* (pp. 239–580). Gondolat.

Taylor, G. V. (1967). Noncapitalist wealth and the origins of the French Revolution. *The American Historical Review, 72*(2), 469–496. https://doi.org/10.1086/ahr/72.2.469

Taylor, G. V. (1983). The Bourgeosie at the beginning and the during the Revolution. In Schmitt, E., & Reichardt, R. (Szerk.), *Die Französische Revolution, zufälliges oder notwendiges Ereignis? Akten des internationalen Symposions an der Universität Bamberg vom 4.–7. Juni 1979*. (pp. 41–61). R. Oldenburg.

Teschke, B. (2005). Bourgeois revolution: State formation and the absence of the international. *Historical Materialism, 13*(2), 3–26. https://doi.org/10.1163/1569206054127273

Thompson, E. P. (1988). *La formation de la classe ouvrière anglaise*. Editions du Seuil.

Tosel, A. (2022): Gramsci face à la Révolution française. In *Le fil de Gramsci. Politique et philosophie de la praxis* (pp. 281–313). Editions Amsterdam.

Wallerstein, I. (1985). The French Revolution and capitalism: an explanatory schema. *Praxis International, 4*(1), 1–22.

Wallerstein, I. (1990). *The French Revolution as a word historical event*. In Fehér, F. (Szerk.), *The French Revolution and the birth of modernity* (pp. 33–52). University of California Press. https://doi.org/10.1525/9780520335875-008

Wood, E. M. (1996). Capitalism, Merchants and Bourgeois Revolution: Reflections on the Brenner Debate and its Sequel. *International Review of Social History, 41*(2), 209–232. https://doi.org/10.1017/S0020859000113872

Wood, E. M. (2009 [1999]). *L'origine du capitalisme: une étude approfondie*. Lux.